

Ontmoetingen in de onderwereld

RANUCCIO BIANCHI BANDINELLI

Ontmoetingen in de onderwereld

*Dagboeknotities van een burger over Kaiser Wilhelm II, Hitler
en Mussolini*

Ingeleid en van aantekeningen voorzien door ASKER PELGROM

Hilversum

Verloren

2018

Aangeboden aan prof.dr. Sibrand Poppema bij zijn afscheid als voorzitter van het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen namens het Koninklijk Nederlands Instituut Rome.

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door een bijdrage van de Stichting Nicolaas Mulerius fonds.

ISBN 978-90-8704-734-4

© 2018 Ranuccio Bianchi Bandinelli, Asker Pelgrom (inleiding, annotaties, eindredactie en beeldredactie), Els Naaijken (Nederlandse vertaling) & Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Illustraties omslag en flappen: Istituto Luce/Archivi Alinari, Firenze en Stichting Johan Dijkstra, Groningen.

Omslagontwerp Studio Uitgeverij Verloren
Typografie Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Asker Pelgrom

Inleiding – Ranuccio Bianchi Bandinelli en de Nederlandse archeologie, 1930-1938. Notities in de kantlijn van het <i>Dagboek</i>	7
Leven en werk 11 Het dagboek en het ‘Intermezzo in de onderwereld’ 14 De ‘hooge beschermvrouwe der Groningsche archeologie’ 18 <i>Italianità</i> en <i>latinità</i> 23 In Groningen 29 Internationale collegialiteit en nationaal prestige 32 Academische en overige activiteiten 35 Società Dante Alighieri 40 Het Istituto Nazionale di Studi Romani en de Scuola Archeologica Italiana in Athene 43 Het einde van de leerstoel 48 Epiloog. Nederlandse archeologen in Italië 50	

Ranuccio Bianchi Bandinelli

Ontmoetingen in de onderwereld. Dagboeknotities van een burger	59
Ontmoeting met de Kaiser	60
Ontmoeting met Hitler	74
Annotaties	109
Bij de Nederlandse vertaling	119
Illustratieverantwoording	120
Bibliografie	123

INLEIDING

Ranuccio Bianchi Bandinelli en de Nederlandse archeologie, 1930-1938

*Notities in de kantlijn van het Dagboek**

‘Maar zou een reis naar Nederland geen argwaan hebben gewekt?’

In de dagboeknotities van de Italiaanse archeoloog Ranuccio Bianchi Bandinelli, in het voorjaar van 1938 tegen zijn zin opgeroepen om Hitler en Mussolini rond te leiden langs musea en monumenten in Rome en Florence, springt deze zin de Nederlandse lezer onmiddellijk in het oog. Het idee om in Nederland zijn gezin in veiligheid te brengen kwam voort uit het riskante plan waarover Bandinelli zou hebben gefantaseerd, om met een dubbele aanslag op de beide dictators het tij van de geschiedenis te keren. Maar waarom Nederland? Wellicht omdat ook Bandinelli vertrouwd op onze neutraliteit? Uit het dagboek blijkt niet dat hij, ondanks zijn ongerustheid, de nakende wereldoorlog voorvoelde. Bij nader inzien blijkt deze uitlating vooral door persoonlijke motieven ingegeven: enkele jaren voor Hitlers staatsbezoek aan Italië had Bandinelli namelijk al met zijn gezin in Nederland gewoond, om precies te zijn in Groningen, waar hij van 1931 tot 1933 bijzonder hoogleraar Griekse en Voor-Aziatische archeologie was geweest. Die Nederlandse ervaringen van Bandinelli worden in het onderstaande voor het voetlicht gebracht, bij wijze van introductie tot zijn twee beroemdste dagboekfragmenten die hier voor het eerst in Nederlandse vertaling verschijnen.

* Deze tekst en het achterliggende onderzoek waren niet tot stand gekomen zonder de hulp van verschillende personen en instellingen. Allereerst wil ik de familie Boscu-Bianchi Bandinelli danken voor haar medewerking aan deze publicatie en voor de hartelijke ontvangst op Geggiano. Groot is ook mijn dank aan Carine Goekoop, die me toegang gaf tot het archief van haar familie. Voorts dank ik: Kees van der Ploeg, Stichting Johan Dijkstra; Lies Ast, Comitato Groningen, Società Dante Alighieri; Francesco Barbagli, Fondazione Monte dei Paschi di Siena; de medewerkers van het Allard Pierson Museum; Lou de Leij en Nel Meijer-van der Kooi, Groninger Universiteitsfonds; Cornelis van der Bas, Huis Doorn. Wieke de Neef en Peter Attema dank ik voor de inzage in hun ongepubliceerde bijdrage aan de 60e aflevering van het *TMA*. Marcello Barbera, Nathalie de Haan en Martijn Eickhoff ben ik zeer erkentelijk voor hun aanmoedigingen en adviezen. Ten slotte dank ik Geert Pruiksma en Eva Pelgrom voor hun gastvrijheid, Herman Pelgrom voor zijn correcties en Han Borg en Harald Hendrix voor hun ondersteuning van dit project.

Net als in de dagboekfragmenten speelt in deze inleiding de relatie tussen fascisme en archeologie een hoofdrol. Vooral op de verhouding tussen de werking van de fascistische staat en de rol van de individuele archeoloog kunnen de figuur van Bandinelli en zijn dagboek een bijzonder licht werpen. Direct na de Tweede Wereldoorlog maakte Bandinelli zijn oorspronkelijke dagboeknotities voor publicatie gereed. Die uitgave was in de eerste plaats bedoeld om de metamorfose van liberaal tot communist te rechtvaardigen die hij tussen 1921 en 1943 had ondergaan. Binnen dat raamwerk neemt het staatsbezoek van Hitler uit 1938 een centrale plaats in. Het is, in retrospectief, alsof Bandinelli de fascistische politiek tot dat moment vanaf de zijlijn had gadegeslagen en pas door zijn ervaringen met Hitler en Mussolini wordt gedwongen zijn eigen positie onder ogen te zien, om zich daarna steeds nadrukkelijker en openlijker van het fascistische regime te distantiëren.

Zijn ervaringen tijdens de Nederlandse jaren laten echter zien dat dit beeld moet worden genuanceerd. Al was 1938 misschien een kantelpunt, Bandinelli's standpuntbepaling ten opzichte van de fascistische cultuurpolitiek begon al eerder. De uitzending naar Nederland bracht hem, gewild of niet, in een positie van cultureel diplomaat die zijn verhouding tot het regime bijzonder zichtbaar maakt. Door het staatsbezoek van Hitler niet zozeer te zien als het beginpunt van Bandinelli's herpositionering, maar eerder als het vervolg van zijn vroegere, meer ambigue houding tegenover de fascistische cultuurpolitiek, krijgen zijn ervaringen van mei 1938 extra diepte. Op die manier kan deze inleiding recht doen aan de complexiteit van de relatie tussen de archeologie en de fascistische dictatuur en de rol van de afzonderlijke wetenschapper, een complexiteit die in het geval van intellectuelen met een reputatie als die van Bandinelli achteraf vaak verloren gaat. In het onderstaande worden de oprichting van Bandinelli's leerstoel, zijn activiteiten in Nederland, zijn terugkeer naar Italië en zijn relatie tot zowel de Nederlandse als de Italiaanse archeologie in de periode 1930-1938 gereconstrueerd. Voorafgaand daaraan zullen kort de persoon Bandinelli, zijn rol als gids van Hitler en Mussolini en het dagboek worden geïntroduceerd.

Leven en werk¹

Ranuccio Bianchi Bandinelli werd op 19 februari 1900 geboren in een oud adellijk geslacht uit de omgeving van Siena. Zijn moeder was een Duitse uit Silezië, wat ervoor zorgde dat hij van jongs af aan ook met de Duitse taal en cultuur vertrouwd raakte. Als dertienjarige maakte hij voor het eerst een reis naar Noord-Europa waarbij ook Nederland werd aangedaan. In de musea van Amsterdam en Delft raakte hij onder de indruk van de oud-Hollandse meesters. Na anderhalf jaar aan de militaire academie in Turijn begon hij in 1918 zijn studie klassieke archeologie bij Lucio Mariani, die behalve hoogleeraar in Rome tevens directeur van de Capitolijnse Musea was. Later zou hij zijn studie voortzetten bij Giulio Quirino Giglioli, een van de meest prominente Italiaanse archeologen van het interbellum, in wiens werk de fascistische symbiose van archeologie en politiek tot een hoogtepunt kwam. Mede onder invloed van Giglioli, directeur van het Etruskisch museum van de Villa Giulia in Rome, ontwikkelde Bandinelli een voorliefde voor de etruscologie, wat leidde tot een doctoraalscriptie over de stad Chiusi en omgeving in de Etruskische periode.

Zijn eerste aanstelling volgde in 1929 met een benoeming als tijdelijk docent in de Griekse en Romeinse archeologie en kunst in Cagliari. Vervolgens mocht hij de taken van de vertrokken hoogleeraar archeologie Biagio Pace aan de universiteit van Pisa waarnemen. Vrijwel direct daarna nam zijn carrière een onverwachte wending met de benoeming tot buitengewoon hoogleeraar in de Griekse en Voor-Aziatische archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, een taak die hij zou combineren met de werkzaamheden in Pisa. De Groningse aanstelling zou uiteindelijk drie academische jaren duren. Na een korte periode van onzekerheid nam zijn loopbaan in Italië een hoge vlucht, met benoeringen als ordinarius in Pisa (1934-1938) en Florence (1939-1943, 1944).

Zijn politieke oriëntatie was aanvankelijk liberaal. Terwijl hij in 1931, net als het overgrote deel van de Italiaanse hoogleeraren, nog trouw had gezwo-

¹ Voor deze inleiding is gebruikgemaakt van verschillende archieven. De meest aangehaalde worden in het onderstaande als volgt verkort aangeduid: Fondo Ranuccio Bianchi Bandinelli, Archivio di Stato di Siena: Fondo RBB; Archief Alexander Willem Byvanck, Universiteitsbibliotheek Leiden, Bijzondere Collecties: Archief Byvanck; Archief Constant Willem Lunsingh Scheurleer, Allard Pierson Museum Amsterdam: Archief Scheurleer; Archief Adriaan Goekoop en Johanna Goekoop-De Jongh, Familiearchief Goekoop, Amsterdam: Archief Goekoop; Collectie Van Hoorn, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Bijzondere Collecties: Collectie Van Hoorn; Archief van de Curatoren der Rijksuniversiteit Groningen 1933-1960, Groninger Archieven: Archief Curatoren RUG; Archief Groninger Universiteitsfonds 1893-1999, Groninger Archieven: Archief GUF. Voor deze biografische schets is gebruikgemaakt van M. Barbanera, *Ranuccio Bianchi Bandinelli. Biografia ed epistolario di un grande archeologo* (Milaan 2003).

Afb. 1 Ranuccio Bianchi Bandinelli, portretfoto 1931.

ren aan de fascistische partij, ontwikkelde hij zich gaandeweg tot ‘algemeen antifascist’. Pas tijdens de oorlog leidde dat tot activisme en verzet, en ten slotte tot het lidmaatschap van de Italiaanse communistische partij. Na de bevrijding hield hij zich aanvankelijk buiten de academie; als directeur-generaal voor Oudheden en Schone Kunsten op het ministerie van Onderwijs zette hij zich in voor het herstel en de repatriëring van kunstwerken en monumenten die tijdens de oorlog waren beschadigd of ontvreemd. Uit protest tegen het gebrek aan urgentie bij de politieke leiders legde hij deze functie echter al na twee jaar neer. Aansluitend was hij hoogleeraar in Cagliari (1947-1950), Florence (1950-1957) en Rome (1957-1964), waar hij tien jaar voor het aflopen van zijn termijn zijn leerstoel teruggaf, uit onvrede over het verval aan de Italiaanse universiteiten.

Intussen had hij zich ontpopt tot prominent lid van de Italiaanse communistische partij, wat hem de bijnaam ‘de rode graaf’ opleverde. Jarenlang was hij directeur van het Istituto Gramsci, het wetenschappelijk bureau van de PCI, en publiceerde hij in tijdschriften als *La Rinascita*, het door hem opgerichte *La Società* of het dagblad *L’Unità*. In zijn bijdragen stonden meestal het Italiaans cultureel erfgoed of de relatie tussen intellectuelen en de politiek centraal. Tegelijkertijd vestigde hij een reputatie als een van de belangrijkste archeologen en kunsthistorici van zijn tijd, door verschillende archeologische tijdschriften op te richten en met tientallen studies van onder meer de Griekse beeldhouwkunst, Etruskische topografie, het ontstaan van de portretkunst, de Pompeïaanse wandschilderkunst, de reliëfs op de Zuil van Trajanus en de ‘crisis’ van de laat-antieke kunst. Zijn boeken en de publicatiereeksen waaraan hij leiding gaf, zoals *Storicità dell’arte classica* (1943), *Organicità e astrazione* (1956), *Archeologia e cultura* (1961), de *Enciclopedia dell’arte antica, classica e orientale* (1958-1966) en *Dialoghi di Archeologia* (1967-1977) zijn voor generaties studenten en wetenschappers, in Italië en daarbuiten, een onontkoombaar referentiekader geweest.

De leidende gedachte in Bandinelli’s werk was dat de (figuratieve) kunst van de oudheid alleen kon worden begrepen als product van een historische ontwikkeling en binnen de maatschappelijke context waarin de kunstenaar had geopereerd. Terwijl hij zich voor de Tweede Wereldoorlog liet inspireren door de esthetica van Benedetto Croce, zocht Bandinelli later toenadering tot het marxisme. Toch bleef hij wars van dogmatisch denken. Hoezeer de kunstenaar ook werd beïnvloed door de sociaal-economische realiteit, uiteindelijk was het zijn persoonlijkheid die de kwaliteit van het kunstwerk bepaalde, aldus Bandinelli. Wetenschappelijk en maatschappelijk engagement gingen in deze ideeën hand in hand. De archeologie en kunstgeschiedenis mochten zich in Bandinelli’s opvatting niet verschuilen achter een zuiver positivistische studie en beschrijving van het object, of achter nieuwe tech-

nieken en materiële classificaties, zonder die te integreren in een bredere visie op de geschiedenis van maatschappij en beschaving. Dat bracht onvermijdelijk een plaatsbepaling met zich mee ten aanzien van fundamentele vraagstukken van de eigen tijd, iets waar de wetenschap volgens Bandinelli vooral na de Tweede Wereldoorlog steeds meer voor wegliep. Naar zijn overtuiging zou de archeologie zichzelf door die houding in toenemende mate marginaliseren. Historisch besef was voor de archeoloog niet alleen een vakinhoudelijke noodzaak om de antieke kunst te begrijpen, maar het enige wapen tegen de ontmanteling van de beschaving zelf, zoals de dramatische gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog hadden aangetoond.

Het dagboek en het ‘Intermezzo in de onderwereld’

Dit engagement spreekt ook uit Bandinelli's *Dal diario di un borghese* ('Uit het dagboek van een burger'), waaruit de hier gepubliceerde fragmenten afkomstig zijn. In 1945 verscheen een selectie van de dagboeknotities, onder pseudoniem, in het eerste nummer van het tijdschrift *Società*. Uitgever Alberto Mondadori wist de auteur vervolgens over te halen het dagboek integraal te publiceren. Bandinelli nam tot augustus 1947 de tijd om zijn oorspronkelijke aantekeningen te redigeren; het boek werd ten slotte in oktober 1948 uitgegeven.

Het *Diario* toont ons de ontwikkeling van de mens en de intellectueel Bandinelli, zijn politieke positie, zijn culturele netwerk, zijn klassenbewustzijn en de gebeurtenissen in en buiten Italië waarvan hij getuige was. De titel is programmatisch: het dagboek gaat niet alleen over zijn privéleven, maar vooral over de burgerlijke (grootburgerlijke) cultuur en de definitieve teeloorgang ervan tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog. Ten opzichte van die wereld neemt de auteur een ambivalente positie in: enerzijds koestert hij de humanistische waarden die ermee samenhangen, maar anderzijds constateert hij dat de wereld van het *Bildungsbürgertum* is ingehaald door de sociale realiteit en heeft gefaald de beschaving te behoeden voor vernietiging en fascisme. De persoonlijke dilemma's tussen Goed en Kwaad die hij hier beschrijft, zijn eigenlijk de beproevingen van de generatie die tussen de beide wereldoorlogen is gevormd. In Bandinelli's geval leidde die innerlijke ontwikkeling tot de overtuiging dat na de fascistische dictatuur het communisme de enig juiste weg was.

Binnen het boek is een speciale plaats ingeruimd voor een 'Intermezzo in de onderwereld'. Gebruikmakend van zijn oorspronkelijke dagboeknotities, blikt Bandinelli daarin terug op twee 'ontmoetingen'. De eerste vond plaats op 21 maart 1933 op Huis Doorn, waar Bandinelli was ontboden bij